

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1(477)

© **Олександр МАРІНЧЕНКО**

ЧЕРВОНОАРМІЙЦІ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОГО ПОЛОНУ: ОГЛЯД ІСТОРИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Представлено розвиток історичної літератури СРСР з питань перебування військовослужбовців Червоної армії в німецькому полоні часів Другої світової війни; виокремлено етапи розвитку історіографії, мемуаристики та публіцистики; відтворено еволюцію уявлень радянських авторів про полон, її повну залежність від поточної політики партії та уряду; проаналізовано як слабкі сторони, так і здобутки радянських дослідників у вивченні теми полону в період з 1941 до 1991 р.

Ключові слова: *червоноармійці, військовий полон, історична література, наукова праця, твори, матеріали, публікація, висвітлення, специфіка.*

Історієписання долі бійців та командирів Червоної армії в німецькому полоні бере свій початок від Другої світової війни. І хоча ця тема не була предметом спеціальних наукових досліджень радянських істориків (на рівні дисертацій або монографій) проте від початку нацистської навали й до розпаду Радянського Союзу з'явилося чимало робіт, у яких висвітлювалися окремі її аспекти. Наявна література дає нам підстави виокремити в межах радянської доби чотири окремі етапи, а саме: 1) 1941 – 1955 рр.; 2) 1956 – 1966 рр.; 3) 1967 – 1985 рр.; 4) 1986 – 1991 рр. Кожен із відтинків мав власну специфіку, яка залежала від умов, у яких формувалися погляди дослідників, а також від суспільно-політичної ситуації в країні. Згідно з цими критеріями історики визначали актуальність теми і конкретне проблемне поле, розв'язували ті чи інші поставлені наукові завдання і врешті-решт – давали власні оцінки і трактували таке складне і багатовимірне явище як війна в цілому та німецький полон для радянських військовослужбовців зокрема.

Розглянемо перший етап, який припадає на добу війни та перше повоєнне десятиліття. Його характерною рисою було те, що майже всі публікації з'явилися «по гарячих слідах», з об'єктивних причин досить обмеженим було коло задіяних джерел. Перші дослідники, будучи сучасниками описуваних подій, вбачали свій громадянський обов'язок не стільки у написанні академічних праць, скільки у створенні емоційних памфлетів для виховання почуття ненависті до ворога серед широких верств населення, усіляко викриваючи його злочинні плани й практику, забезпечували

ідеологічну боротьбу на фронті і в тилу. До того ж, численні факти жорстокого ставлення до полонених з боку Вермахту та СС стали відомі радянській стороні невдовзі після нападу Німеччини і мали вагомий вплив на свідомість дослідників, їхні оцінки та форму подачі матеріалу. Буквально з перших же днів війни на сторінках радянської преси (переважно газети «Правда» та «Красная звезда») з'явилися різноманітні статті та інформаційні повідомлення журналістів і публіцистів про злочини окупантів на території СРСР, які формували первісне уявлення про моральне обличчя противника, характеризуючи його як «гітлерівську орду вбивць та гнобителів народів» [1].

Незважаючи на екстремальні умови воєнного часу, масовим тиражем видавалися невеликі за обсягом книги та збірники статей за авторством відомих істориків, філософів, літераторів та громадських діячів, у яких здійснювалися перші спроби аналізу різних складників ідеології Третього рейху: сутності нацистської расової теорії, її витоків та укорінення серед німців, далекоюсяжних імперіалістичних планів по відношенню до слов'янських народів, а також доля полонених червоноармійців. Серед розмаїття опублікованої літератури упродовж 1941 – 1944 рр. можна виокремити твори К. Абросенко, Г. Александрова, Ф. Головачова, Г. Козлова, О. Толстого та інші [2]. Уже в 1943 р. створюється перша автобіографічна повість про полон письменника К. Воробйова, яку він наважився передати до друку в журнал «Новый мир» тільки в 1946 р. Однак рівень політизації та цензури, і саме головне – неготовність влади сприймати полон через призму особистої людської трагедії самих полонених, унеможливили її публікацію відразу після війни. Вперше цю повість було надруковано лише 40 років потому – вже за часів «перебудови» [3]. Крім цього, українські історики в евакуації (С. Галаджев, О. Глухий, К. Гуров, К. Дубина, Л. Паламарчук) здійснювали й перші розвідки щодо режиму окупації українських земель та спротиву агресорам, нацистським планам поневолення українського народу в рамках збирання й систематизації документів і матеріалів для створення панорамної історичної хроніки України доби війни [4; 5]. Слід зазначити, що після 1944 р. потік подібних видань майже повністю призупинився. Це можна пояснити зміною курсу радянської пропагандистської машини з войовничо антифашистського та антинімецького на більш поміркований, лояльний щодо цивільних німців, у зв'язку з перенесенням бойових дій на територію Німеччини і нагальною потребою попередити можливі ексцеси між військовослужбовцями Червоної армії та місцевим населенням.

В окремих виданнях висвітлювалися злочинні дії Вермахту, який забезпечував не тільки ведення війни в оперативно-стратегічному сенсі та захоплення території, але й режим окупації, утримання в полоні радянських бранців. Як правило, це були спеціально підготовлені брошури (автори В. Ватін, Е. Гард, Ф. Потьомкін) на підставі свідчень очевидців: записів розповідей самих полонених, яким у силу тих чи інших причин поталанило втекти з таборів, «оточенців», яким вдалося прорватися у розташування своїх військ, пробираючись по тилах противника, місцевих жителів перших визволених міст і сіл, котрі були живими свідками трагедії полонених [6]. Цінним історіографічним джерелом є також агітаційно-пропагандистські матеріали

(брошури, пам'ятки) Головного політуправління РСЧА таких авторів, як М. Бричев, І. Лемін, Є. Федоров, призначені для рядових бійців із метою запобігання добровільної здачі в полон. Як правило, вони мали характерну назву «Воїн Червоної армії в полон не здається» і містили емоційно забарвлені оцінки німецького військового полону [7]. Попри надмірну політизованість, а також чималу кількість фактологічних неточностей і помилок, ці матеріали становлять певний інтерес для сучасних дослідників, даючи можливість простежити процес формування офіційних поглядів та ставлення воєнно-політичного керівництва СРСР до власних полонених, що неминуче впливало на погляди радянських істориків.

У березні 1944 р. спеціально для дипломатичних інстанцій зарубіжних країн посольством СРСР у Великій Британії на сторінках газети «Soviet War News» опубліковано інформаційне повідомлення про масову загибель 150 тис. червоноармійців у таборі «Гросс-лазарет» м. Славута на основі даних Надзвичайної державної комісії (НДК) [8]. У 1945 р. побачила світ праця історика О. Молока. Було вперше здійснено систематичний огляд німецьких методів ведення війни від давніх часів і до кінця Другої світової війни з метою доведення спадкоємності між ними. У контексті поставлених задач автор побіжно зачіпав проблему масового винищення радянських полонених [9]. Оскільки поява всіх цих публікацій зумовлювалася поточними пропагандистськими задачами, у них просто не могло бути виваженого, неупередженого аналізу і широких науково обґрунтованих висновків та узагальнень. Проте був зроблений перший крок до формування первісних уявлень про те, чим був німецький полон для військовослужбовців РСЧА.

У зв'язку з підготовкою низки судових процесів над військовими злочинцями радянські історики і юристи дібрали численні довідки для сторони звинувачення, залучивши трофейні документи. З'явилися перші оглядові нариси М. Гернета, М. Полянського, Б. Утевського про діяльність відкритих судів, проведених у ряді великих міст СРСР у 1943 – 1946 рр., та Нюрнберзького трибуналу, який окремо розглядав питання про вбивства та жорстоке поводження з полоненими [10]. На рубежі 1940 – 1950-х рр. група провідних експертів із міжнародного кримінального права (А. Амелін, Ф. Кожевніков, Л. Моджорян, А. Полторак, П. Ромашкін) захистила оригінальні дисертації та опублікувала на їхній основі ґрунтовні монографії відносно статусу комбатантів під час воєн та конфліктів, а також нацистських злочинів проти полонених, поранених і хворих воїнів із точки зору порушення норм конвенцій про захист їхніх прав, спираючись на вже опубліковані матеріали [11].

При АН УРСР з метою комплексного й цілеспрямованого вивчення історії республіки в 1941 – 1945 рр. створюється Комісія з історії Вітчизняної війни в Україні, а в її рамках спеціальні відділи з дослідження військових операцій та режиму окупації, окреслюється коло основних завдань та напрямів роботи Комісії у післявоєнний період [12]. Відповідно до цього плану її співробітники провели низку експедицій майже в усі області України, застенографували спогади сотень людей – учасників бойових дій та осіб, які пережили окупацію. Окрім цього, вони систематично збирали та опрацьовували сотні різноманітних документів [13]. В. Бегма, К. Дубина та О. Іонов

здійснили розвідки щодо функціонування окупаційного апарату та злочинів нацистів на прикладі окремих населених пунктів і регіонів України [14]. Упродовж другої половини 40-х рр. В. Котов і Т. Халепо працювали над створенням цілісної картини масового терору окупантів проти цивільного населення та полонених на території України [15]. Проте результати обох досліджень так і не були оприлюднені, полишені в архіві Жовтневої революції у відділі спеціального зберігання. Невдовзі, 16 червня 1950 р., за постановою Президії АН УРСР було розформовано і саму Комісію, а всі її матеріали передано на зберігання у спецфонди державних архівів.

Характерною рисою вищенаведеної літератури було зображення полонених як знеособлених і пасивних жертв війни, у якості найбільш показової ілюстрації звірств окупантів. Питання про те, за яких обставин відбулося уярмлення мільйонів осіб зі складу діючої армії, ставлення до них з боку сталінської влади не піднімалися. Диференційована за етнорасовою ознакою політика німецької адміністрації в таборах, як і деякі інші важливі питання, взагалі не зачіпалися. Усе це було явним проявом тенденції до свідомого замовчування певних «незручних тем» [16]. Не останню роль у цьому процесі відіграла публікація збірника виступів, статей та наказів Й. Сталіна, що набув статусу своєрідного теоретико-методологічного орієнтиру для істориків, багато в чому вплинувши на подальший хід досліджень із цієї тематики, переважно в апологетичному для керівництва СРСР ключі [17]. На підтвердження цієї думки можна навести книги і нариси з історії Великої Вітчизняної війни І. Анісімова, Г. Кузьміна, А. Крутікова та І. Мінца. Трактуючи відповідні події і факти, ці автори спиралися на промови Сталіна, часто дослівно цитуючи їх, у т.ч. розділяли його думку щодо оцінок «фашистського нового порядку» [18]. Однак, попри вказані недоліки, саме на цьому етапі розпочався масштабний збір та впорядкування фактологічного матеріалу з історії війни, чим було закладено підвалини наукової історіографії військового полону.

Провідну роль у намаганні по-новому підійти до висвітлення теми полону відіграли кілька подій епохи «хрущовської відлиги». Своєрідним прологом до цього процесу стала постанова Президії Верховної Ради СРСР щодо застосування прийнятого 17 вересня 1955 р. Указу «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.» до військовослужбовців Радянської армії та флоту, що здалися в полон ворогу або служили в рядах німецької армії, поліції чи будь-яких інших формуваннях [19]. До 2 лютого 1956 р. органи Прокуратури та КДБ СРСР підготували записку про посмертну реабілітацію генералів П. Понедєліна та М. Кириллова, які потрапили в полон у серпні 1941 р. під час Уманської битви, а по закінченню війни були арештовані органами НКВС і після проведеного слідства Військовою колегією Верховного Суду засуджені до розстрілу за порушення військової присяги [20].

Уперше на вищому державному рівні проблема упередженого ставлення до колишніх полонених після їхнього повернення на батьківщину була сформульована міністром оборони СРСР Маршалом Радянського Союзу Г. Жуковим у так званій «Невиголошеній промові» від 19 травня 1956 р. Вона була підготовлена для виступу на Пленумі ЦК КПРС. На ньому після XX з'їзду партії передбачалося знову обговорити

питання про «культ особи Сталіна та його наслідки», проте він так і не відбувся. І хоча намір Жукова довести цей текст до відома всіх членів ЦК залишився нездійсненим, з ним був ознайомлений принаймні М. Хрущов [21]. Невдовзі Жукову доручили очолити спецкомісію, яка створювалася для визначення заходів щодо поліпшення становища колишніх полонених. За результатами її роботи 4 червня 1956 р. було складено доповідну записку [22]. Порушення законів при здійсненні фільтраційних перевірок полонених по відношенню до тих, хто втік із таборів, був звільнений або репатрійований, і в подальшому огульна політична недовіра, безпідставне застосування репресій та усіяке обмеження їхніх громадянських прав були визнані в урядовій постанові за № 898 – 490 с від 29 червня 1956 р. Міністерству культури спільно з Міністерством оборони доручалося «публікувати в партійній, радянській і військовій пресі статті, розповіді та нариси про подвиги радянських воїнів у фашистському полоні» [23]. Це відкривало шлях для проведення масових амністій та звільнення невинно засуджених, їхньої правової та моральної реабілітації [24].

На хвилі розвінчання сталінізму на офіційному рівні почали з'являтися і перші відверті твори про полонених, серед яких найбільш відомим стало оповідання М. Шолохова «Доля людини» [25]. Враховуючи час та умови, за яких воно з'явилося, можна припустити, що автор у літературній формі намагався донести до суспільства рішення уряду СРСР і тим самим сприяти зміні упередженого ставлення до колишніх полонених з боку ідеологічно «обробленого» населення. Зміна політичного клімату в країні призвела до «лавиноподібної» публікації різноманітних документальних повістей про полон, що вийшли з-під пера колишніх в'язнів нацистських таборів. Більшість цих робіт написана в унісон з офіційним трактуванням полону, прийнятного лише в разі активного спротиву: повстання чи принаймні протесту, саботажу на виробництві, переховування командирів, комуністів та політпрацівників, виявлення й знищення зрадників, постійних спроб втечі, героїчної загибелі тощо. Впродовж десятиліття, що минуло після 1956 р., з'явилося чимало творів подібного роду за авторством С. Анваєр, В. Бондарця, Л. Волинського, С. Голубкова, Ф. Єгорова, С. Злобіна, Є. Кобітева, О. Лебедева, О. Панфьорова, Ю. Піляра, А. Пирогова, С. Смирнова та інших [26]. Лише деякі з них побіжно торкалися сюжетів про табори на окупованій радянській території, і не випадково. В листопаді 1957 р. у Лейпцигу відбулася спільна конференція за участю істориків і громадських діячів СРСР, НДР та інших країн, на якій було визначено пріоритетні напрями подальших розвідок з історії Другої світової війни у країнах соцтабору. Серед них центральною була тема спільної боротьби учасників антифашистського руху Опору в концтаборах на території Австрії, Німеччини та Польщі (Бухенвальд, Дахау, Заксенхаузен, Маутхаузен та Аушвіц-Біркенау), діяльність інтернаціональної організації «Братерський союз військовополонених» [27]. У цьому випадку можна, мабуть, говорити про соціальне замовлення на певну модель презентації образу полону широкому загалу як у самому СРСР, так і за його межами.

На відміну від художньої літератури і публіцистики, тема полону була не дуже популярною в академічному середовищі. Російський дослідник Д. Гранін констатував: «Радянські історики уникали цієї теми, вона викликала надто небезпечні асоціації,

та й моральні оцінки цієї категорії людей виявилися суперечливими» [28]. На нашу думку, причина такого стану речей крилася в наступному: незважаючи на те, що умови утримання червоноармійців у полоні найбільш рельєфно демонстрували расово-ідеологічний характер війни проти СРСР, всебічне вивчення цієї теми неминуче ставило перед дослідниками складні питання, які виходили за межі пізнання звірств окупантів чи героїзму радянських бранців. Про масштаби втрат полонених (наводилася лише кількість загиблих в окремих таборах у книзі Б. Урланіса), про дії окремих командувачів, не завжди компетентні й рішучі, які в післявоєнний час обіймали керівні посади в системі збройних сил і не були зацікавленими в критичному аналізі власної діяльності під час війни (як правило, автори обмежувалися закидами на адресу одного Сталіна, не зачіпаючи всієї системи управління військами) [29; 30]. Ще однією «незручною» темою був колабораціонізм певної частини полонених, зумовлений не тільки ідейними міркуваннями або нелюдськими умовами перебування в таборах, що підштовхувало деяких людей рятувати власне життя за будь-яку ціну, проте й передвоєнною політикою сталінської влади, яка призвела до появи значної кількості невдоволених громадян та розколу суспільства.

Дещо краще й повніше досліджувалися процеси підготовки німецьким генералітетом нападу на СРСР, перебігу подій на фронті влітку – восени 1941 р. (праці істориків В. Анфілова, Л. Безименського, М. Грецова, П. Жиліна, С. Соловйова та інші) [31]. Саме на цьому етапі побачили світ перша наукова праця про Україну воєнної доби М. Супруненко, узагальнюючі видання Г. Деборіна і Б. Тельпуховського, офіційний 6-томник колективу авторів на чолі з П. Поспеловим, у яких спостерігався відхід від сталінської концепції, пропонувалися нові засади в розумінні причин поразок Червоної армії в перших воєнних кампаніях, переважно через переоцінку ролі Сталіна [32; 33; 34]. Однак через половинчастий характер ці спроби на можна вважати вдалими.

Знаковою подією стала міжнародна конференція «Окупаційний режим нацистів у Європі: його форми, методи та розвиток», що відбулася у 1963 р. в Чехословаччині [35]. За результатами її роботи опубліковано збірку доповідей радянських істориків, серед яких було повідомлення О. Манаєнкова про грубе порушення нацистами законів та звичаїв війни у поводженні з полоненими червоноармійцями [36]. Два роки потому з'явилася чи не єдина на той час монографія одного з учасників конференції М. Ковалюк безпосередньо про окупацію України. Дослідивши далекосяжні задуми верхівки Третього рейху, автор обґрунтував тезу щодо неможливості більш гнучкої та менш жорстокої окупаційної політики по відношенню до всіх груп населення та полонених, оскільки в такому випадку війна проти СРСР взагалі втрачала будь-який сенс. Через використання спрощеної концепції, згідно з якою Німеччина являла собою державу монолітної єдності, автор оминув наявні розбіжності між різними угрупованнями у вищому керівництві рейху та збройних сил відносно моделі управління окупованими землями [37].

Рубіжними для радянської історіографії стали дві події. Перша – це публікація в журналі «Юность» у 1966 р. роману письменника А. Кузнецова «Бабин Яр» з

численними й грубими цензурними скороченнями. Сам автор під час війни мешкав в окупованому німцями Києві, спілкувався з людьми, які пережили окупацію, збирав спогади інших сучасників та очевидців тих подій. Одна з глав його роману присвячена трагедії радянських полонених у Дарницькому таборі [38]. Друга – вихід книги історика О. Некріча «1941, 22 червня» та її публічне обговорення на засіданні в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС 16 лютого 1966 р., після чого розгорнулася різка офіційна критика книги, яка призвела до її заборони, вилучення з бібліотек та знищення частини примірників [39; 40]. Відтоді було накладено негласне табу на «гострі» публікації, проведення критичних досліджень складних і суперечливих проблем.

Епоха «застою» залишила по собі порівняно мало літератури про полон. Аналізуючи причини такого стану речей, В. Злобіна дійшла висновку: «Цю тему не хотіли. Коли Хрущов розпочав реабілітацію, з'явилось декілька книг, але незабаром вони знову зникли. Відношення до військовополонених знову змінилось» [41]. Визнаючи справедливість цієї тези, слід уточнити – це стосується лише художніх творів та публіцистики, адже такі науковці, як Є. Бродський, М. Семиряга та їхні українські колеги П. Брицький, М. Коваль, М. Лемещук продовжили дослідження цієї теми, причому саме в руслі участі радянських громадян у русі Опору [42; 43]. Лише в єдиній оглядовій статті К. Петухова проблема полону розглядалася не через призму спротиву в'язнів, а в контексті тематики звірств окупантів, фактично повторюючи тези попередників [44]. Проте помітні й певні зрушення. Так, у 1969 р. Генеральним прокурором Р. Руденко вперше озвучено загальну цифру загиблих полонених на території СРСР – 3,9 млн чол. [45]. Незважаючи на різноманітні табу та ідеологічні забобони, саме на цьому етапі виходить нарис Є. Долматовського, який був учасником, а згодом став хронікером останніх боїв оточених 6-ї та 12-ї радянських армій у районі урочища «Зелена Брама», трагедії полонених в одному з перших пересильних таборів на території України «Уманська яма» [46]. Наприкінці брежнєвського правління мізерним для радянської доби тиражем у провінційному видавництві публікуються спогади-роздуми Д. Іванцова, на долю якого випало поетапно пройти всі жахи німецького полону: табори в Новоархангельську, Умані, Вінниці та Рівному та концтабори Маутхаузен [47].

У той же час відбувається поступове посилення ідеологічного тиску керівництва КПРС на історичну науку, згортається чимало дискусій, які до того навпаки заохочувалися. Оновлена концепція знайшла своє відображення в офіційній 12-томній історії Другої світової війни, над якою працювали чотири науково-дослідні установи на чолі з тодішнім міністром оборони СРСР маршалом А. Гречко. Показово, що у 4-му томі досить повно розкривалися причини краху німецької стратегії «бліцкригу», проте майже не згадувалися численні «котли» радянських військ у 1941 – 1942 рр., полонення значної частини кадрової армії [48]. Дещо більш відвертим виявився 1-й том тритомного видання українських фахівців з історії УРСР доби Великої Вітчизняної війни, а також узагальнююча праця академіка О. Самсонова [49; 50]. В умовах майже тотального домінування історико-партійної тематики вийшло кілька

грунтовних робіт, присвячених початковому періоду війни (В. Анфілов, С. Іванов, В. Кравцов), на який припадає найбільша частка людей, що потрапила до німецького полону [51]. З'явилися оглядові нариси та аналітичні статті про український театр бойових дій, більшість із яких написані безпосередніми учасниками описуваних подій, що обіймали керівні посади в структурі військ Південно-Західного напрямку [52]. Специфічна тема полону не дістала належного висвітлення на сторінках цих робіт, проте доволі виважено, як для свого часу, представлена близька до неї тема бойового шляху окремих частин в умовах відступу та оточень.

Загальним аспектам окупаційного режиму на радянській території, аналізу гітлерівського плану «Ост» та його практичному втіленню присвячені статті Л. Безименського і М. Семиряги [53]. Особливо виділяється спільна книга М. Загорулько і А. Юденкова, на сторінках якої висвітлено розробку та реалізацію плану «Ольденбург» з економічного пограбування й територіального розчленування СРСР, і такі маловідомі на той час аспекти діяльності окупаційної адміністрації, як провокування і розпалювання національної ворожнечі між народами СРСР, включаючи полонених, спроби залучити їх на свій бік. Більш відверто розповідалося про формування колаборантів [54]. Теми окупації торкалися також деякі юристи, які розробляли питання міжнародно-правової відповідальності за військові злочини. Серед них було чимало учасників радянської делегації в Нюрнберзі [55]. Певні узагальнюючі підсумки й досягнення в дослідженні цієї теми за 40 повоєнних років підбиті в працях М. Алексєєва і В. Краснова, а також у статті Л. Копаліна про історію розслідування злочинів, скоєних у відношенні радянських полонених [56; 57]. У цей час О. Галкін та М. Мінасян зробили перші вдалі спроби розробки повної класифікації злочинів Німеччини, як то колоніальна експансія, расова дискримінація, навмисне знищення цілих груп цивільного населення і полонених, із точки зору застосування такої категорії міжнародного права, як геноцид [58]. У монографії української дослідниці Т. Першиної про геноцид нацистів в Україні докладніше, ніж у попередніх виданнях, розкрито процес і механізми масового винищення полонених, яке авторка обґрунтовано розділила на два різних етапи: 1) прифронтна зона; 2) табори і лазарети [59]. Чимало тверджень та висновків, зроблених у цій роботі, і понині зберігають свою актуальність для історіографії.

Певний інтерес становлять також численні розробки радянських істориків (Б. Безсонов, О. Галкін, Д. Проектор, Г. Філатов, В. Фомін та інші) щодо соціальної природи німецького фашизму, тісного взаємозв'язку між НСДАП та промислово-фінансовими колами Німеччини у виробленні зовнішньополітичного курсу: ретельно спланованої агресії проти СРСР, цілеспрямованого терору проти цивільних осіб та полонених, нещадної експлуатації людських і матеріальних ресурсів країни [60].

Новий етап припадає на добу «перебудови». Це час появи не тільки гострих публіцистичних матеріалів у ЗМІ, присвячених війні, але й вихід низки серйозних статей і монографій істориків. Серед них у першу чергу слід назвати спільні праці Д. Мельникова і Л. Чорної, а також М. Семиряги про структуру і функціонування карально-терористичного апарату району [61]. Автори розглядали знищення

нацистами радянських полонених як складову частину Генерального плану «Ост», що слугував ідеологічним фундаментом колонізації та германізації територій східнослов'янських народів. Вийшло також розширене видання книги Є. Бродського, стаття В. Сафронова про антифашистський рух у гітлерівському тилу [62]. Саме за часів «перебудови» актуалізуються теми, яким раніше майже зовсім не приділяли уваги, з огляду на їхню політичну «небажаність» (хоча ніяких доказів наявності попередньої офіційної заборони на їхнє вивчення досі немає): В. Зємсковим – процес репатріації військовополонених та остарбайтерів протягом 1944 – 1951 рр., В. Парсадановою – міжнародні конвенції про полонених та інтернованих осіб, а О. Квашою, В. Козловим та А. Шевяковим – обрахування кількості загиблих громадян СРСР в результаті нацистської окупації [63; 64; 65].

Відбувається також переосмислення передумов і невдалого для СРСР початку війни, який поставив війська прикордонних округів, у т. ч. Київський особливий та Одеський, у вкрай важке становище, створивши тим самим оперативно-стратегічні умови для масового полонення червоноармійців. Цим проблемам присвячені праці В. Анфілова, А. Бабіна, О. Владимирського, А. Гурова, В. Коваля, М. Коваля, О. Кудряшова, М. Раманічева, А. Хоркова [66]. Паралельно на сторінках провідних журналів («Военно-исторический журнал», «Коммунист Вооруженных Сил», «Смена», «Советское государство и право») точилася жвава дискусія із приводу співвідношення солдатів, які в роки війни добровільно здалися в полон, перейшовши на бік ворога, і тих, хто, навпаки, до кінця виконав свій військовий обов'язок, потрапив у полон в силу незалежних від них причин, вичерпавши всі можливості для подальшого спротиву (поранені, контужені, беззбройні тощо) [67]. Особливо гостра полеміка розгорнулася навколо питань прийняття колишніх полонених у суспільстві та науковому середовищі. Цьому посприяли вихід більш відвертих та менш політично ангажованих мемуарних творів Н. Дашевського та С. Солоділова [68]. Результати наочно продемонстрували неоднакове ставлення людей до тих співвітчизників, хто колись перебував у полоні або на зайнятій противником території, що підтверджується багатьма листами, які отримав академік О. Самсонов від читачів в одному тільки 1987 р. в ході т. зв. «Діалогу історика з читачем» [69].

Як показує побіжний огляд історичної літератури, вельми стійке й розповсюджене уявлення про те, що радянська доба майже не залишила по собі ніякого історіографічного спадку про німецький полон часів Другої світової війни, не відповідає дійсності. Скоріше правильно було б стверджувати, що попри наявність цілого комплексу літератури, часом достатньо якісної, упродовж 1941 – 1991 рр. у СРСР так і не з'явилося спеціального комплексного дослідження, цілком і повністю присвяченого перебуванню червоноармійців у німецькому полоні, на відміну від Західної Німеччини. У більшості згаданих видань доля полонених розглядалася в контексті загальної політики Третього райху на окупованих землях, слугуючи фоном для інших сюжетів, які вважалися більш значущими для радянського наративу. При тому, що радянським історикам вдалося досить ретельно дослідити питання, пов'язані з плануванням і реалізацією операції «Барбаросса», а в її рамках політики

винищення полонених, не було показано, як видозмінювалися погляди військово-політичного керівництва Німеччини на використання полонених у залежності від економічних потреб та розвитку подій на фронті і в тилу. При наявності суттєвих досягнень упродовж усього періоду існування радянської історіографії можна спостерігати сталий канон зображення німецького полону: монолітна й стійка маса в'язнів таборів – майже поголовно активних учасників руху Опору (за виключенням купки зрадників на службі в гітлерівців), що стала об'єктом садистських знущань і тортур небаченого до того масштабу.

Характерними рисами та особливостями радянської літератури були: ідеологічна заданість і «витриманість»; вибір тем і набір сюжетів; не стільки особисті переживання автора, скільки подія чи «велика людина» – об'єкт спогадів (саме це дозволяє нам розглядати радянські мемуари в якості різновиду літератури, а не історичного джерела); намагання бути причетним до тієї чи іншої події; певна стандартизація в характеристиках ситуацій чи людей; формування образу ворога; недоговореність, наявність фігури умовчання, езопова мова [70]. Всі ці положення в тій чи іншій мірі можна віднести до будь-якої радянської книги, де зачіпалася тема полону. Крім того, величезний вплив на авторів мав ідеологічний пресинг і політика умовчання післявоєнної доби. І якщо для більшості західних істориків проблема нацистських злочинів є проблемою минулого, то для радянських істориків, значною мірою завдяки їхнім власним зусиллям, вона зовсім не була проблемою, що залишилася десь позаду, а проблемою, яка є актуальною і важливою саме сьогодні і зараз. Професійна оптика радянських істориків визначалася значною мірою не стільки науковим, академічним, скільки морально-етичним контекстом проблеми, що визначало впродовж багатьох років підходи й вибір моделі історіописання. Будучи позбавленими персональної автономії для самостійного визначення дослідницької стратегії, радянські дослідники так і не змогли відтворити важливі сторони німецького полону, залишивши наступникам чимало роботи.

Джерела та література:

1. Борисов Е., Селезнев К. Фашистский солдат // Правда. – № 219 (8627). – 9 августа 1941 г.; Демидов К. Изверг Гитлер – лютый враг украинского народа // Красная звезда. – № 184 (4939). – 7 августа 1941 г.; Заславский Д. Облик фашистской армии // Красная звезда. – № 256 (5011). – 30 октября 1941 г.; Корнейчук А. Гитлер – лютый враг украинского народа // Правда. – № 196 (8604). – 17 июля 1941 г.; Лавренев Б. Человек-зверь // Правда. – № 227 (8635). – 17 августа 1941 г.; Леонтьев А. Путь одичания и озверения // Правда – № 251 (8659). – 10 сентября 1941 г.; Толстой А. Лицо гитлеровской армии // Правда. – № 241 (8649). – 31 августа 1941 г.; Федоров А. Германский фашизм – угнетатель и убийца народов // Правда. – № 182 (8590). – 3 июля 1941 г.; Эренбург И. Гитлеровская орда // Красная звезда. – № 148 (4903). – 26 июня 1941 г.; Эренбург И. Фашистские мракобесы // Красная звезда. – № 151 (4906). – 29 июня 1941 г.

2. Абросенко К.П. Гитлеровская банда и ее преступления. – Красноярск: Краснояргиз, 1942. – 60 с.; Александров Г.Ф. Библия людоедов. – Свердловск: Госполитиздат, 1942. – 92 с.; Василенко В. Расовые бредни фашистских бандитов. – М.: Воениздат НКО СССР, 1941. – 20 с.; Головачев Ф. Гитлеризм – партия хищнического империализма и средневековой реакции. – Л.: Лениздат, 1942. – 110 с.; Изверг Гитлер – лютый враг славянских народов. – 2-е изд. – М.: Воениздат НКО СССР, 1941. – 56 с.; Козлов Г.В. Германский разбойничий империализм. – М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1944. – 125 с.; Леонидов Н. Гитлер кровавый. – М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1943. – 48 с.; Москалев М.А. Расовая лженаука фашистских разбойников. – Красноярск: Краснояргиз, 1942. – 52 с.; Толстой А. «Блицкриг» или «Блицкрах». – М.: ОГИЗ; Гос. изд-во художественной литературы, 1941. – 54 с.; Фашистские изверги истребляют славянские народы. Сборник статей. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1941. – 39 с.; Черных П.Я. Славянство и Гитлер. – Ярославль: Ярославское областное изд., 1942. – 25 с.
3. Воробьев К.Д. Это мы, Господи!...: Повесть // Наш современник. – 1986. – № 10. – С. 96 – 153.
4. Більш докладно див.: Стрельський Г. Українська історична наука в роки Другої світової війни // Історія України. – № 41/42. – 2011. – С. 4 – 9.
5. Галаджев С. Что происходит в оккупированных областях Украины. – Уфа: Вид-во АН УРСР, 1942. – 21 с.; Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу. – М.: Госполитиздат, 1942. – 74 с.; Гуров К. Фашистський розбій на Україні. – М.: Госполитиздат, 1942. – 29 с.; Дубина К.В. Варвари двадцятого віку. – Саратов: Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. – 16 с.; Паламарчук Л. Фашистський розбій на Україні. – Уфа: Вид-во АН УРСР, 1943. – 47 с.
6. Ватин В. Лагерь смерти: Правда о немецком лазарете для военнопленных. – Ростов-на-Дону: Молот, 1943. – 23 с.; Гард Э. В плену у фашистов. – М.: Госкиноиздат, 1941. – 24 с.; Потемкин Ф. Не забудем, не простим! – М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1943. – 27 с.
7. Брычев Н. Воин Красной Армии в плен не сдается. – Уфа: Башгосиздат. – 24 с.; Лемин И.М. Беспощадно бить фашистских разбойников! – М.: ОГИЗ, Госполитиздат. – 8 с.; Федоров Е. Воин Красной Армии в плен не сдается. – Л.: Политуправление Ленинградского фронта, 1942. – 24 с.
8. The "Gross-Lazaret" of Slavuta: Murder of 150 000 Soviet War Prisoners // Soviet War News. Published by the Press Department of the Soviet Embassy in London. – No 802. – March 3, 1944.
9. Молок А.И. Немецкий военный разбой в Европе (X – XX века). – Л.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1945. – 272 с.
10. Гернет М.Н. Преступления гитлеровцев против человечности / Под ред. Н.М. Рычкова. – М.: Юриздат МЮ СССР, 1946. – 28 с.; Полянский Н.Н. Международный военный трибунал / Под ред. Н.М. Рычкова. – М.: Юриздат МЮ СССР, 1946. – 48 с.; Утевский Б.С. Судебные процессы озлобления немецко-фашистских захватчиков на территории СССР / Под ред. М.Н. Рычкова. – М.: Юриздат МЮ СССР, 1946. – 60 с.

11. Амелин А.Б. *Международно-правовое регулирование военного плена: Автореф. дис. канд. юрид. наук / Академия общественных наук при ЦК КПСС.* – М., 1954. – 16 с.; Кожевников Ф.И. *Великая Отечественная война Советского Союза и некоторые вопросы международного права.* – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1954. – 221 с.; Моджорян Л.А. *Институт военной оккупации и проблема народной войны: Автореф. дис. д-ра юрид. наук / Академия общественных наук при ЦК ВКП(б).* – М., 1950. – 34 с.; Полторацк А.И. *Понятие вооруженных сил (комбатантов) в международном праве. Основные правовые проблемы: Дис. канд. юрид. наук.* – М., 1949. – 398 с.; Ромашкин П.С. *Преступления против законов и обычаев войны: Автореф. дис. д-ра юрид. наук / Военно-юридическая академия Советской Армии.* – М., 1951. – 58 с.; Ромашкин П.С. *Военные преступления империализма.* – М.: Госюриздат, 1953. – 440 с.
12. Гак Д.В. *Основні завдання роботи Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні // Вісті Академії наук УРСР.* – 1946. – № 4. – С. 3 – 9.
13. Кондратенко О. *Наукова діяльність Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні АН УРСР (1945–1950 рр.) // Український історичний збірник.* – 2010. – Вип. 13. – С. 29–38; Руденко Н.М. *Діяльність Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР по створенню документальної бази // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / Ред. В.А. Смолій (НАН України, Ін-т історії).* – 1999. – Вип. 3. – С. 29 – 42.
14. Бегма В.А. *Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині.* – К. – Х.: Укр. держ. видав., 1945. – 36 с.; Дубина К. *Злодеяння немцев в Києве.* – М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1945. – 47 с.; Іонов О.В. *Злочинства німців у Донбасі.* – К.: Укрполітвидав, 1946. – 39 с.
15. Котов В.Н. *Україна в завойовницьких планах німецько-фашистських загарбників: Монографія.* – Т. 1 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 247. – 163 с.; Т. 2 // ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 248. – 177 арк.; Халепко Т.І. *Масове знищення німецько-фашистськими загарбниками мирного населення і військовополонених України: Дисертація.* – К., 1948 // ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 236. – 217 арк.
16. Павленко Н.Г. *Сталинские концепции военной истории // История и сталинизм / Сост. А.Н. Мерцалов.* – М.: Политиздат, 1991. – С. 350–381.
17. Сталин И. *О Великой Отечественной войне Советского Союза.* – Изд. 5-е. – М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1947. – 207 с.
18. Анисимов И.В., Кузьмин Г.В. *Великая Отечественная война Советского Союза (1941 – 1945 г.). Краткий исторический очерк.* – М.: Воениздат МВС СССР, 1952. – 190 с.; Крутиков А. *Великая Отечественная война Советского Союза: Популярный очерк.* – М.: Воениздат МВС СССР, 1947. – 208 с.; Минц И. *Великая Отечественная война Советского Союза.* – М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1947. – 71 с.
19. *Незаконченное сражение маршала Жукова: О реабилитации советских военнопленных. 1954 – 1956 гг. / Публ. В.П. Наумова и Л.Е. Решина // Исторический архив.* – 1995. – № 2. – С. 124 – 125.

20. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: В 3-х т. – Т. 1: Март 1953 – февраль 1956 / Сост. А.Н. Артизов, Ю.В. Сизачев, В.Г. Хлопов, И.Н. Шевчук. – М.: МФД, 2000. – С. 310 – 312.
21. Сойма В.М. Запрещенный Сталин. – М.: Олма-Пресс, 2005. – С. 424 – 428.
22. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: В 3-х т. – Т. 2: Февраль 1956 – начало 80-х годов / Сост. А.Н. Артизов, Ю.В. Сизачев, В.Г. Хлопов, И.Н. Шевчук. – М.: МФД, 2003. – С. 115 – 116.
23. Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 29 июня 1956 г. № 898 – 490 с. / Публ. В.П. Галицкого // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 8. – С. 32.
24. Наумов В.П. Н.С. Хрущев и реабилитация жертв массовых политических репрессии // Вопросы истории. – 1997. – № 4. – С. 13 – 35.
25. Шолохов М. Судьба человека. – М.: Гос. изд-во художественной литературы, 1957. – 48 с.
26. Анваер С. Незабываемое (Записки о плене) // Знамя. – 1956. – № 9. – С. 11 – 136; Бондарец В.И. Военнопленные (Записки капитана). – М.: Молодая гвардия, 1960. – 288 с.; Волинский Л. Сквозь ночь // Новый мир. – 1963. – № 1. – С. 113 – 143; Голубков С. В фашистском концлагере. Воспоминания бывшего военнопленного. – Смоленск: Смоленское книжное изд-во, 1958. – 248 с.; Егоров Ф.И. Не склонив головы. Встретимся в Берлине. Эвакогоспиталь: Документальные повести. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1963. – 520 с.; Злобин С.П. Пропавшие без вести. В 2-х т. – М.: Советский писатель, 1964. – 744 с.; Кобытев Е. Хорольская Яма. – Красноярск: Красноярское книжное изд-во, 1965. – 146 с.; Лебедев А.Ф. Солдаты малой войны. Записки освенцимского узника. – М.: Госполитиздат, 1957. – 78 с.; Панферов А.И. Плен: Повесть. – М.: Московский рабочий, 1963. – 160 с.; Пиляр Ю.Е. Все это было!: Повесть. – М.: Молодая гвардия, 1957. – 181 с.; Пиляр Ю.Е. Люди остаются людьми. – М.: Советская Россия, 1966. – 428 с.; Пирогов А.И. Этого забыть нельзя. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Одесса: Одесское книжное изд-во, 1962. – 240 с.; Смирнов С.С. Герои блока смерти. – М.: Госполитиздат, 1963. – 48 с.
27. Проблемы истории второй мировой войны. Протокол научной сессии в Лейпциге с 25 по 30 ноября 1957 года. Доклады и дискуссии по теме: Важнейшие направления в реакционной историографии второй мировой войны / Ред. кол. Л. Штерн и др. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1959. – 438 с.
28. Борозняк А. Против забвения: Как немецкие школьники сохраняют память о трагедии советских пленных и остарбайтеров. – М.: Независимое издательство «Пик», 2006. – С. 6.
29. Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII – XX вв. (Историко-статистическое исследование) – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. – 565 с.
30. Кулиш, В.М. Советская историография Великой Отечественной войны // Советская историография / Под общ. ред. Ю.Н. Афанасьева. – М.: РГГУ, 1996. – С. 288 – 289, 294 – 295.

31. Анфилов В.А. *Начало Великой Отечественной войны (22 июня – сер. июля 1941 г.): Военно-исторический очерк.* – М.: Воениздат, 1962. – 224 с.; Безыменский Л.А. *Германские генералы с Гитлером и без него.* – М.: Мысль, 1964. – 533 с.; Грецов М.Д. *На юго-западном направлении: Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в летне-осенней кампании (июнь – ноябрь 1941 г.) / Под общ. ред. А.П. Покровского.* – М.: Типография Военной академии Генерального штаба, 1965. – 398 с.; Жилин П.А. *Подготовка германским генеральным штабом войны против СССР // Поражение германского империализма во второй мировой войне: Статьи и документы / Под общ. ред. Н.Г. Павленко.* – М.: Воениздат, 1960. – С. 47 – 70; *Правда о гибели генерала М.П. Кирпоноса // Военно-исторический журнал.* – 1964. – № 9. – С. 61 – 69; Соловьев С.П. *Замыслы и планы (Обзор военного планирования немецко-фашистского генерального штаба).* – М.: Воениздат, 1964. – 336 с.
32. Супруненко Н.И. *Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945 гг.).* – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
33. Деборин Г.А. *Вторая мировая война: Военно-политический очерк / Под ред. И.И. Зубкова.* – М.: Воениздат, 1958. – 433 с.; Тельпуховский Б.С. *Великая Отечественная война Советского Союза 1941 – 1945: Краткий очерк.* – М.: Госполитиздат, 1959. – 575 с.
34. *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945: В 6 т. / Предс. ред. ком. П.Н. Поспелов.* – Т. 2: *Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.).* – М.: Воениздат, 1961. – 688 с.
35. *Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.) / Под общ. ред. Е.А. Болтина.* – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.
36. Манаенков А.Л. *Грубое нарушение законов и обычаев войны в обращении с военнопленными // Немецко-фашистский оккупационный режим... С. 330–339.*
37. Коваль М.В. *Історія пам'ятає: Кривавий шлях фашистів на Україні.* – К.: Політвидав України, 1965. – 112 с.
38. Кузнецов А. *Бабий Яр.* – М.: Астрель; CORPUS, 2010. – 704 с.
39. Некрич А.М. *1941, 22 июня.* – М.: Памятники исторической мысли, 1995. – 336 с.
40. Петровский Л.П. *Дело Некрича // Вестник Российской академии наук.* – 1995. – № 6. – С. 528 – 539.
41. Штельцль-Маркс Б. *Плен в ретроспективе: контекст, создание и особенности мемуаров Дмитрия Чирова // Средь без вести пропавших: Воспоминания советского военнопленного о шталаге XVII «Б» Кремс-Гнайксендорф: 1941 – 1945 гг. / Д. Чиров.* – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 37.
42. Бродский Е.А. *Во имя победы над фашизмом: Антифашистская борьба советских людей в гитлеровской Германии (1941 – 1945).* – М.: Наука, 1970. – 586 с.; Семиряга М.И. *Советские люди в европейском Сопротивлении.* – М.: Наука, 1970. – 352 с.
43. Брицкий П.П. *Интернациональная солидарность в борьбе с фашизмом: Деятельность антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях.* –

- Львов: Вища школа, 1980. – 135 с.; Коваль М.В., Лемещук Н.М. Сопротивление советских военнопленных фашизму на временно оккупированной территории Украины // *История СССР*. – 1971. – № 3. – С. 113 – 119; Лемещук Н.М. Не склонив головы (О деятельности антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях). – К.: Политиздат Украины, 1978. – 136 с.
44. Петухов К. Об издевательствах гитлеровцев над советскими военнопленными // *Военно-исторический журнал*. – 1978. – № 10. – С. 82 – 85.
45. Руденко Р.А. Забвению не подлежит // *Правда*. – 1969. – 24 марта. – С. 4.
46. Долматовский Е.А. Зеленая Брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1985. – 319 с.
47. Иванцов Д. Во власти безумия. Воспоминания. – Новозыбков: Изд-во Клинец. гор. тип., 1980. – 158 с.
48. История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. / Предс. гл. ред. ком. А.А. Гречко. – Т. 4: Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны». – М.: Воениздат, 1975. – 536 с.
49. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: В 3-х т. / Голова ред. кол. І.Д. Назаренко. – Т. 1: Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому в війні. – К.: Політвидав України, 1967. – 558 с.
50. Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии 1939 – 1945. Исторический очерк. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Наука, 1982. – 728 с.
51. Анфилов В.А. Бессмертный подвиг. Исследование кануна и первого этапа Великой Отечественной войны. – М.: Наука, 1971. – 543 с.; Анфилов В.А. Провал «блицкрига». – М.: Наука, 1974. – 616 с.; Кравцов В. Крах немецко-фашистского плана «Барбаросса» // *Военно-исторический журнал*. – 1968. – № 11. – С. 36 – 48; № 12. – С. 36 – 45; Начальный период войны (По опыту первых кампаний и операций второй мировой войны) / Под общ. ред. С.П. Иванова. – М.: Воениздат, 1974. – 357 с.
52. Анисимов Н. Командарм 18-й армии А.К. Смирнов // *Военно-исторический журнал*. – 1968. – № 8. – С. 115 – 117; Андреев Г., Вакуров И. Генерал Кирпонос. – М.: Воениздат, 1969. – 144 с.; Арушанян Б. Боевые действия 12-й армии в начальный период войны // *Военно-исторический журнал*. – 1973. – № 6. – С. 60 – 65; Краснознаменный Киевский: Очерки истории Краснознаменного Киевского военного округа (1919 – 1979) / Г.И. Серебряков и др. – Изд. 2-е, испр. и доп. – К.: Политиздат Украины, 1979. – 418 с.; Покровский А. На Юго-Западном направлении (июль – сентябрь 1941 г.) // *Военно-исторический журнал*. – 1978. – № 4. – С. 64 – 72; Ракицкий А. Киевская оборонительная операция // *Военно-исторический журнал*. – 1976. – № 8. – С. 124 – 128; Рябышев Д. Об участии 8-го механизированного корпуса в контрударе Юго-Западного фронта (июнь 1941 г.) // *Военно-исторический журнал*. – 1978. – № 6. – С. 67 – 74.
53. Безыменский Л.А. Генеральный план «Ост»: замысел, цели, результаты (новые материалы) // *Вопросы истории*. – 1978. – № 5. – С. 74 – 94; Семиряга М.И.

- Фашистский оккупационный режим на временно захваченной советской территории // *Вопросы истории*. – 1985. – № 3. – С. 3 – 15.
54. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург»: (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). – 3-е изд., доп. – М.: Экономика, 1980. – 376 с.
55. Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса / Отв. ред. А.И. Полторак. – М.: Наука, 1975. – 239 с.; Неотвратимое возмездие: По материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок / Под ред. Н.Ф. Чистякова, М.Е. Карышева. – 2-е изд., доп. – М.: Воениздат, 1979. – 294 с.; Полторак А.И. Нюрнбергский эпилог. – Изд. 2-е. – М.: Воениздат, 1969. – 560 с.; Рагинский М.Ю. Нюрнберг: перед судом истории. Воспоминания участника Нюрнбергского процесса. – М.: Политиздат, 1986. – 207 с.
56. Алексеев Н.С. Злодеяния и возмездие: Преступления против человечества – М.: Юридическая литература, 1986. – 400 с.; Краснов В.В. К суду истории: Записки военного прокурора. – Саратов: Приволжское книжное изд-во, 1986. – 174 с.
57. Копалин Л.П. Расследование преступлений, совершенных в отношении советских военнопленных // *Нюрнбергский процесс и современность: Сб. ст. / Отв. ред. В.В. Пустогаров*. – М.: ИГПАН, 1986. – С. 57 – 68.
58. Галкин А.А. Фашистская Германия: от расовой дискриминации к фабрикам смерти // *Геноцид!* – М.: Прогресс, 1985. – С. 10 – 40; Минасян Н.М. Международные преступления третьего рейха. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1977. – 387 с.
59. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине, 1941 – 1944. – К.: Наукова думка, 1985. – 171 с.
60. Бессонов Б.Н. Фашизм: идеология, политика. – М.: Высшая школа, 1985. – 279 с.; Галкин А.А. Германский фашизм. – М.: Наука, 1989. – 352 с.; История фашизма в Западной Европе / Отв. ред. Г.С. Филатов. – М.: Наука, 1978. – 616 с.; Проэктор Д.М. Агрессия и катастрофа. Высшее военное руководство фашистской Германии во второй мировой войне. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Наука, 1972. – 767 с.; Проэктор Д.М. Фашизм: путь агрессии и гибели. – М.: Наука, 1985. – 544 с.; Фомин В.Т. Фашистская Германия во второй мировой войне (сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г.). – М.: Наука, 1978. – 328 с.
61. Мельников Д.Е., Черная Л.Б. Империя смерти: Аппарат насилия в нацистской Германии. 1933–1945. – М.: Политиздат, 1987. – 414 с.; Мельников Д.Е., Чёрная Л.Б. Преступник № 1. Нацистский режим и его фюрер. – М.: Новости, 1991. – 464 с.; Семиряга М.И. Тюремная империя нацизма и ее крах. – М.: Юридическая литература, 1991. – 384 с.
62. Бродский Е.А. Они не пропали без вести: Не сломленные фашистской неволей. – М.: Мысль, 1987. – 461 с.; Сафронов В.Г. Антифашистская борьба в нацистских концлагерях и участие в ней советских людей // *Новая и новейшая история*. – 1989. – № 1. – С. 45 – 62.

63. Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан. 1944 – 1951 годы // *История СССР*. – 1990. – № 4. – С. 26 – 41.
64. Парсаданова В.С. Международные конвенции военнопленных и интернированных и их применение в годы второй мировой войны // *Советские военнопленные и движение Сопротивления на польских землях в годы Второй мировой войны: Сб. ст. / Отв. ред. Ю.С. Новопашин*. – М.: Институт славяноведения и балканистики АН СССР, 1991. – С. 85 – 94.
65. Кваша А.Я. Демографическое эхо войны // *Проблемы исторической демографии СССР / Отв. ред. Ю.А. Поляков*. – К.: Наукова Думка. 1988. – С. 18–26; Козлов В.И. О людских потерях Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 годов // *История СССР*. – 1989. – № 2. – С. 132 – 139; Шевяков А.А. Гитлеровский геноцид на территориях СССР // *Социологические исследования*. – 1991. – № 12. – С. 3 – 11.
66. Анфилов В.А. Крушение похода Гитлера на Москву, 1941. – М.: Наука, 1989. – 350 с.; Бабин А.И. Канун и начало Великой Отечественной войны (К 50-летию). – М.: Знание, 1991. – 64 с.; Владимирский А.В. На киевском направлении. По опыту ведения боевых действий войсками 5-й армии Юго-Западного фронта в июне – сентябре 1941 г. – М.: Воениздат, 1989. – 304 с.; Гуров А.А. Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в начальном периоде войны // *Военно-исторический журнал*. – 1988. – № 8. – С. 32 – 41; Коваль В.С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма. – 2-е изд., доп. – К.: Наукова думка, 1989. – 624 с.; Коваль М.В. 1941 – 1945 роки. Україна // *Український історичний журнал*. – 1991. – № 6. – С. 3 – 23; Кудряшов О.Н., Раманичев Н.М. Боевые действия советских войск в начальном периоде Великой Отечественной войны (по опыту 5-й армии и 8-го механизированного корпуса Юго-Западного фронта). – М.: ВАФ, 1989. – 61 с.; Хорьков А.Г. Грозовой июнь: Трагедия и подвиг войск приграничных военных округов в начальном периоде Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат, 1991. – 240 с.
67. Галицкий В.П. Проблема военнопленных и отношение к ней Советского государства // *Советское государство и право*. – 1990. – № 4. – С. 124 – 130; Гареев М.А. О мифах старых и новых // *Военно-исторический журнал*. – 1991. – № 4. – С. 42 – 52; Коренюк Н. «Пленные нам не нужны...»: О судьбе советских военнопленных периода Великой Отечественной войны // *Смена*. – 1990. – № 2. – С. 89 – 96; Рубан С. Герои, предатели, жертвы?...: О советских военнопленных в годы Великой Отечественной войны // *Коммунист Вооруженных Сил*. – 1990. – № 8. – С. 71 – 73; Старков О.Ю. Они не сдались // *Военно-исторический журнал*. – 1989. – № 12. – С. 81 – 84; Хорьков А. Плен: трагедия соотечественников // *Коммунист Вооруженных Сил*. – 1991. – № 8. – С. 66 – 69.
68. Дашевский Н.Я. Воспоминания без вести пропавшего. – М.: Московский рабочий, 1990. – 219 с.; Солодилов В.В. Не поле перейти: Повесть-исповедь бывшего узника концлагерей. – Д.: Сич, 1991. – 174 с.

69. Самсонов А.М. *Знать и помнить: Диалог историка с читателем.* – М.: Политиздат, 1988. – 368 с.
70. *Більш докладно див.: Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории / И.Н. Данилевский и др.* – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, Ин-т «Открытое общество», 1998. – С. 634 – 640.

© **Александр МАРИНЧЕНКО**

КРАСНОАРМЕЙЦЫ В УСЛОВИЯХ НЕМЕЦКОГО ПЛЕНА: ОБЗОР ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ СОВЕТСКОЙ ЭПОХИ

Представлено развитие исторической литературы СССР по вопросам пребывания военнослужащих РККА в немецком плену в период Второй мировой войны; выделены этапы развития научной историографии, мемуаристики и публицистики; воспроизведена эволюция представлений советских авторов о плене, ее полная зависимость от текущей политики партии и правительства; проанализированы как слабые стороны, так и достижения советских исследователей в изучении темы плена в период с 1941 по 1991 г.

Ключевые слова: *красноармейцы, военный плен, историческая литература, научная работа, произведения, материалы, публикация, освещение, специфика.*

© **Olexander MARINCHENKO**

RED ARMY DURING GERMAN CAPTIVITY: REVIEW OF HISTORICAL LITERATURE SOVIET ERA

Submitted development of historical literature of the USSR about staying soldiers of Red Army in german captivity of World War II; singled stages of scientific historiography, memoirs and essays; reproduced evolution of ideas of soviet authors about captivity, its complete dependence on the current policy of the party and the government; analyzed weaknesses and achievements of soviet researchers studying the topic of captivity from 1941 to 1991.

Historiography of the fate of fighters and commanders of the Red Army in german captivity originated from the World War II. Although this topic has not been the subject of special research of soviet historians but from the beginning of the Nazi invasion till the dissolution of the Soviet Union, appeared a lot of researches, which highlighted some of its aspects.

The first stage falls on period of the war and the first postwar decade. Its characteristic was that almost all publications were "hot pursuit" for obvious reasons was very limited range of sources involved. From the first days of the war in the pages of the soviet press (mostly newspaper "Pravda" and "Chervona Zirka") were a variety of articles and news reports of

journalists and publicists about crimes invaders in the USSR, which formed the original idea about the moral character of the enemy.

A characteristic feature of the literature was to show captives as impersonal and passive victims of war, as the most revealing illustration atrocities of the occupiers.

The key event was the International conference "Nazi occupation regime in Europe: its forms, methods and development", held in 1963 in Czechoslovakia. As a result of her work published a collection of papers by soviet historians.

The distinctive features and characteristics of soviet literature were: ideological partiality and "consistency"; choice of themes and subjects set; not only the author's personal experiences also an event or "big man" – the object of memories; trying to be involved in a particular event; some standardization in the characteristics of situations or people; the image of the enemy.

Keywords: *Red Army soldiers, military captivity, historical fiction, scientific work, materials, publication, lighting, specificity.*